

אור חדש על טביעות החותם מצה

מאת

נ. אביגד

שאלת פירושה של התיבה בת שלוש האותיות מצה, הטבועה על ידיות־כדים מן התקופה הפרסית, נדונה בספרות הארכיאולוגית זה כיוכל שנים. "בעניין זה — קובע מק־קאון — כרוכה פרשה של אי־ודאויות ארכי־אולוגיות ופאליאוגראפיות"¹). וניתן ללמוד מתוכה עד כמה עשוי להסתכן פירושה של מלה ברורה לכאורה בעטיים של שיקולים א־פריוריים.

ידי־ת־כד טבועה בכתובת זו נתגלתה לראשונה לפני כחמישים שנה בחפירות יריחו²). החופרים קראו כהלכה את האותיות מ־צ־ה, ולידו בארסקי³) שיער, שתיבה זו אינה אלא שמה של המֶצָה, העיר שבנחלת בנימין (יהושע י"ח, כ"ו). הואיל והיתה זו תגלית בודדת — לא עוררה הטביעה תשומת־לב מיוחדת.

עשרים שנה לאחר מכן נתגלו עשרים ושמונה ידיות כדים מסוג זה על־ידי משלחת החפירות של תל א־נצבה⁴), ומועטות היו התגליות של משלחת זו, שהרבו לדון בהם ככתגלית זו. טביעות אלו נחשבו כמיוחדות למקום זה, שכן לא נמצאו כמותן בשום מקום אחר, פרט לאותה תגלית בודדת ביריחו. כידוע, יש טעמים הרבה לזיהויה של תל א־נצבה עם מצפה המקראית⁵), ולפיכך סבור היה מנהל משלחת החפירות, פרופ' בוז

C. C. McCown, *The Ladder of Progress in Palestine*, New York (1943, p. 213

E. Sellin & C. Watzinger, *Jericho*, Leipzig, 1913, Blatt 42, k. (2 p. 158

M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, III, Giessen, (3 1915, p. 45

C. C. McCown, *Tell en-Naṣbeh I*, Berkeley & New Haven, 1947, (4 pp. 165–167 Pl. 56 : 15–28

(5 סיכום מפורט של הדעות השונות והספרות על שאלת זיהוין של תל א־נצבה ומצפה ניתן במאמרו של J. Muilenburg אצל McCown (הערה 4, למעלה), עמ' 44–13. ור' גם שם, עמ' 57–59.

(W. F. Badé), ובעקבותיו פרופ' טורי (C. C. Torrey) ואחרים, שיש לקרוא את הכתובת מצפ, שהיא, כביכול, צורה מקוצרת של השם מצפה⁶. אילו נתקבלה הצעת-קריאה זו—היה בכך משום עדות מסייעת מכריעה לזיהויה של תל א־נצבה עם מצפה. הצעתו המעניינת של בדה נדחתה על־ידי הרבה חוקרים מטעמים פאליאוגראפיים, שהרי ברוב המקרים לא היה כלל ספק בדבר, שהאות השלישית היא ה"א. המצדדים בהצעה הנזכרת העלו גם סברה, שאות זו אינה אלא תשליב של האותיות פ"ה וְה"א⁷, סברה, שאין בה ממש. השערה אחרת, שלא מצאה לה תומכים היא, שיש לקרוא מאה. זו נומקה בדמיון הגדול שבין האות השנייה לצורות מסוימות של האות אל"ף⁸). הצעת הקריאה המקובלת נשארה מצה, אבל היגויה כ־מָצָה נדחה. במכתבו אל בדה הציע אולברייט⁹ לפרש מלה זו כ־מָצָה, כלומר, כציון לכלי של יין, שהיה מיועד לחג המצות; אך יש לציין, שאולברייט לא חזר על השערה זו בשום מאמר ממאמריו.

לאחרונה הועלתה הצעת קיצור אחרת על־ידי ת. א. גינזברג¹⁰ והיא: אין מצה אלא מצ(פ)ה, בהשמטת הפ"ה. טענותיו הן ברובן היסטוריות וטופוגראפיות, שכן נוטה הוא לזיהויה של תל א־נצבה עם מצפה; אבל את ההוכחה המכרעת לקריאת הקיצור מצ(פ)ה רואה גינזברג בהקבלה של חותמות ממשות מימי בית ראשון, שהוא מפרשן כקיצור של ממש(ל)ת. אבל מאחר שהפירוש ממש(ל)ת נשען במידה רבה על דוגמת הקיצור מצ(פ)ה, שאף הוא אינו אלא השערה, הרי שיסודן של ההצעות רעוע הוא. בהמשך הדברים נשוב להצעת-הקריאה ממש(ל)ת. הדעה המקובלת היום בעניין מצה נוסחה על־ידי ברוא (A. G. Barrois): "שם זה [מצה], שהוא ודאי שם מקום, לא נתפרש עד כה באורח משביע רצון"¹¹, ועל־ידי אולברייט: "טביעות על־גבי ידיות כדים) אחרות נושאות את הכתובת

6) מק־קאון, שם, עמ' 166.

W. F. Badé, *QDAP*, 5, 1936, p. 209; K. Gallig, *Biblisches Reallexikon*. Tübingen, 1937, p. 338

8) מק־קאון, שם (ר' הערה 4), עמ' 165.

9) שם, עמ' 167.

H. L. Ginsberg, *MMŠT and MŠH, BASOR*, 109, 1948, pp. 20–22 (10)

A. G. Barrois, *Manual d'archéologie biblique*, II. Paris, 1953 (11)

p. 227

הסתומה מצה, שעדיין לא נתפרשה, וייתכן שאינה אלא נוסחה מקוצרת¹²). לדעתו של כותב הטורים האלה, מצאה חידת הטביעות של מצה את פתרונה — באורח פאראדוקסאלי — על-ידי חידה אפיגראפית אחרת מתל א-נצבה. בדין-וחשבון הסופי על חפירה זו¹³ נתפרסמו תצלומיהן של שתי טביעות חותם¹⁴). הן מתוארות על-ידי מק-קאון בעמוד 164 כך: "שתי טביעות-חותם עגולות מכילות ארבע אותיות, אבל קריאתן מסופקת ביותר. אין ספק, שהן כתובות זהות, כנראה, של אותו חותם. האותיות הנקראות בכיוון השעון הן, כנראה, יו"ד (או אל"ף), צד"י, ה"א (או נו"ן) וגימ"ל. הקריאות הקרובות ביותר, הנראות לי, הן: יו"ד, צד"י, ה"א וגימ"ל, אבל לא עלה בידי לצרפן למלה אחת. שתי הטביעות טבועות על חרס קשה ודק, שצבעו חום-בהיר וגריסיו דקים ביותר. הקונטקסט... וכן החומר מעידים על התקופה שלאחר חורבן בית ראשון". כפי שניתן ללמוד מתיאור זה ומן התצלומים המובאים במאמרנו נעשו הטביעות על גוף הכלי, ולא על ידיותיו, כרגיל¹⁵).

בתצלומים המוגדלים (שבלוח ה', 1—2)¹⁶, אפשר לעקוב בקלות אחר הצעת הקריאה של מק-קאון, הנראית במבט ראשון כמתקבלת על הדעת (ציוור 1c), אבל בחינה מדוקדקת מעלה ספקות רציניים ביחס לקריאת האות הראשונה יו"ד. מוזר הדבר, שיו"ד זו שכובה, שלא כשאר שלוש האותיות, שהן זקופות. יתר על כן, אין זה רגיל כל עיקר, שגופה של היר"ד יהא חצוי בקו האפקי האמצעי¹⁷).

מחברו של מאמר זה מציע לראות את זו בכיוון אחד עם שאר האותיות ולקראה כמ"ם הפוכה. המ"ם נחקקה בחותם בטעות באופן פוזיטיבי, ומכאן צורתה ההפוכה בטביעה. אותיות הפוכות שכיחות ביותר בטביעות חותם

W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine*. Pelican Books, (12 1954, p. 143

(13) מק-קאון, שם (ר' הערה 4) לוח 57 : 15—16.

(14) אחד התצלומים האלה נדפס קודם ב־ fig. 14, BASOR 82, 1941, p. 41.

(15) בכך דומות הן לטביעות "יהוד" מיריחו ורמת-רחל. והשווה "ידיעות" כ"ב,

תשי"ח, 10.

(16) תודתנו נתונה למכון הארצישראלי של בית-הספר לדת, ברקלי, קליפורניה.

שסיפק לנו את התצלומים הללו.

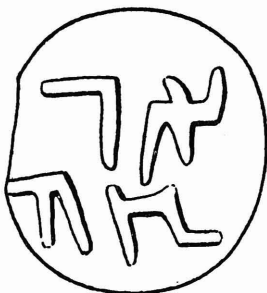
(17) יוצאת מן הכלל היר"ד המיוחדת במינה במכתבי לכיש.



a



b



c



d

- ציור 1: a. טביעת חותם מצה מתל א־נצבה.
 b. טביעת חותם מצה מיריחו.
 c. טביעת חותם מוצה מתל א־נצבה; המ"ם כתובה במהופך.
 d. הטביעה הנ"ל, המ"ם מצוירת כהלכה.
 a-b: בקירוב הגודל הטבעי; c-d: בקירוב כפליים מגדלן האמתי.

מתקופת שיבת ציון¹⁸; ואותיות חקוקות בשגגה באורח פוזיטיבי מצויות גם בחותמות מתקופה זו¹⁹ ובתקופה מאוחרת יותר²⁰. המ"ם שבטביעה שלפנינו — לכשתוצב כהלכה (ציור 1d) — אפיינית היא לכתב הארמי של המאות החמישית והרביעית לפסה"נ. בכלל הטביעות "מצה" דומה לה ביותר המ"ם של הטביעה מיריחו (ציור 1b), בעוד שלטיפוס הרגיל בתל א־נצבה אין הצורה הארמית המובהקת (ציור 1a).
 לאחר המ"ם באה האות משמאלה, שלפנים קראהו גימ"ל. לדעת המחבר,

D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze, (18 1934, Pls. XV: 13, 15, 20, 29; XVI: 7, 9
 19) שם, לוח XIX: 10. הצד"י, החקוקה בפוזיטיב על החותם, מופיעה כאן במהופך.

(20) האותיות בחותם גזר חקוקות כולן בפוזיטיב, ור' N. Avigad, *Epigraphical Gleanings from Gezer*, PEQ 1950, Fig. 2, p. 46

ראוי לקראה וא"ו. האות וא"ו בעלת ראש אפקי ארוך שכיחה מאוד בכתובות ארמיות של התקופה הפרסית⁽²¹⁾. שתי האותיות האחרות הן ללא ספק צד"י וה"א כהצעתו של מק"קאון. גם ביחס לאות צד"י קרובה הטביעה מיריחו לזו שלנו, שכן בשתי הטביעות כתובה האות בצורתה הארכאית. והוא הדין בכמה פריטים מתל א-נצבה⁽²²⁾. הה"א שהיא בעלת ראש מאוזן, דומה אף היא לזו של יריחו ולכמה מן ההי"הין של תל א-נצבה, בניגוד לראש המשופע והרגל השמאלית המקוצרת של רובן.

אם נקרא אותיות אלו לפי הסדר המוצע נקבל את הקריאה:

$$\text{מוצה} = \frac{\text{מו}}{\text{צה}}$$

קרוב לוודאי, ששתי טביעות החותם הנדונות הן בנות סוגן של עשרים ותשע הטביעות מ צ ה, שנזכרו למעלה, ושל אחת נוספת, המובאת למטה (ר' הערה 27), ולכן יש לקרוא גם אותן מ צ ה; כתיבן החסר מתאים לכתיב המקראי. ריבויים של הכתיבים החסרים מ צ ה לעומת נדירותו של הכתיב המלא מו צ ה מקביל לכתיבן החסר של טביעות י ה ד המרובות והכתיב המלא י ה ו ד, שזוהה על-ידי המחבר זו הפעם הראשונה על טביעת חותם שנמצאה לא מזמן ביריחו⁽²³⁾.

עד כאן תיאור העובדות. ועתה, משנקבעה הקריאה מו צ ה לאשורה, מן הראוי לדון בבעיות זיהויה ופירושה. אין ספק בדבר, שהכתובת מכוונת

F. Rosenthal, *Die aramäische Forschung*, Leiden, 1939, ר' 21
Schrifttafel 2, cols. 4, 11, 12; Schrifttafel 4, cols. 1-3; S. A. Birnbaum,
The Hebrew Scripts, London, 1954, Nos. 123-125, 154
י. קפלן, ידיעות כ"ב, תשי"ח, עמ' 99. דוגמאות אחרות של וא"ו רחבת-ראש, אבל עם תג בראשו, ר' כתובת
"טוביה" (BA, 20, 1957, p. 69, fig 7) וטביעות החותם של "יהוד" (ידיעות כ"ב,
תשי"ח, לוח י"ז: 1-2).

(22) ר' מק"קאון (למעלה, הערה 4), לוח 56: 26-28.

(23) נ. אביגד, ידיעות כ"ב, תשי"ח, 3-10, ציור 1, לוח י"ז: 1; שם, בלוח
י"ז: 2, מובא שבר-טביעה, שזוהה על-ידי י. דין.

(24) מן האפשר, שחסידי ההצעה של מצ(פ)ה יבקשו לקרוא את הוא"ו כפ"ה.
ואמנם על-ידי קריאת הכתובת בשני טורים מאונכים תושג התיבה מצפה. אבל
קריאה דחוקה זו תהיה לא רק בלתי-מספקת מבחינה פאליאוגראפית, אלא שהיא לא
תענה על השמטת הפ"ה ברובן הגדול של הטביעות, בעוד שהשמטת הוא"ו טבעית
היא בהחלט.

לשם הגיאוגרפי המצָה, הנזכר ביהו' י"ח, כ"ו. נראה, שאין פירוש אחר. לדעת הכל, המצה המקראית היא מוצא שבמשנה (סוכה ד, ה), שעל זיהויה עם קולוניה הרומאית מעידים המקורות התלמודיים (בבלי, סוכה, מ"ה, ע"א). יש לחפש את מוצא-קולוניה בקרבת מקום לכפר הנטוש קלוניה או מוצא החדשה. 7.5 ק"מ ממערב לירושלים, או בח' בית מִזָה, 2 ק"מ מצפון לה⁽²⁵⁾. אבל מאחר שעד עכשיו עדיין לא נבדק כהלכה אף אחד ממקומות אלה — אי-אפשר לקבוע את מקומו המדויק של האתר המקראי.

הנימוקים, שהועלו לשעבר נגד קריאת כתובות מצה כמוצה, היו מבוססים, נוסף על השיקול האורתוגראפי, על שלוש טענות:

(א) מוצא היתה יישוב בעל חשיבות מועטת עד שאין המקרא מזכירו אלא פעם אחת בלבד, ועל-כן (ב) אין לשער, שהיתה מרכז אדמיניסטרטיבי בעל חותם משלו, ומכאן (ג) אי-אפשר לזהותה עם תל א-נצבה, המקום, שבו נתגלו הטביעות, שהרי היתה זו עיר-חומה חשובה.

נפתח בטענה האחרונה. אין זה מוצדק כל עיקר לזהות את תל א-נצבה עם מוצה על יסוד הטענה, שכאן נתגלה מספר ניכר של ידיות חתומות בשם מצה, כשם שאין להסיק שום מסקנות מהעובדה, שטביעות-החותם ממש מצויות בתל א-נצבה יותר מבכל הפירה אחרת (10 פריטים), או שבכיש מופיע השם חברון על 198 מתוך כלל 310 הטביעות מטיפוס "למלך"⁽²⁶⁾. הטביעות המלכותיות של ארבע הערים חברון, שכה, זיף וממשת נמצאו באתרים שונים, ועל-כן אין גם הכרח בדבר, שטביעות מצה תמצאנה רק במקום ייצורן. עד עתה ידענו על מציאותן בתל א-נצבה וביריחו; בזמן האחרון נודע על טביעת חותם מצה, שנתגלתה באל-ג'יב (גבעון המקראית)⁽²⁷⁾, וייתכן שבעתיד תתגלנה גם במקומות אחרים.

F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, Paris 1938, p. 392 f.; (25)
Ch. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, I, London, 1899, p. 479
D. Diringer, apud Olga Tufnell, *Lachish*, III, London, 1953, p. 347

J. B. Pritchard, *Discovery of the Biblical Gibeon*, *University of Pennsylvania Museum Bulletin* (Philadelphia), 21, 1957, p. 21
כאדיבותו, ששם נמצאה רק טביעת חותם אחת, ומבחינה פאליאוגראפית נמנית היא עם הסוג הרגיל של הטביעות מתל א-נצבה.

ואשר לטענות א' וב', שנזכרו למעלה, הרי עצם מציאותה של הכתובת ממש יש בה משום ראיה לסתור²⁸). ממשת אינה נזכרת במקרא, אף על-פי שהיתה מרכז אדמיניסטרטיבי, שהרי כדים מלכותיים היו טבועים בחותמה. בדומה לכך זכתה, כנראה, גם מוצה למעלת חשיבות אדמיניסטרטיבית מסוימת בתקופה הפרסית, למרות העובדה, שאין היא נזכרת במקרא אלא פעם אחת, ביהו"י"ה, כ"ו, ושוב — רק במשנה, סוכה ד, ה.

קשה להחליט מה היה תפקידן המדויק של טביעות מצה. באות בחשבון שלוש אפשרויות: ראשית, שמוצה היתה מקום ריכוז למסים בעין, או כיוצא בזה בדומה למעמדן של ארבע הערים המצוינות בטביעות "למלך" בימי הבית הראשון. כנגד הנחה זו יש להזכיר, שמדינת יהודה האוטונומית למחצה נקטה בשיטת מיסוי, שהשתמשה בחותמות שונים של הכתובת "יהוד"; ואין זה מתקבל על הדעת, שיישוב קטן כמוצה, שהיה קרוב כל כך לירושלים, יהיה גם הוא מרכז לגביית המסים. מצד שני, השתמשה ירושלים למטרות מסוימות (ואולי בתקופה אחרת?) בחותם משלה — ירשלים; וייתכן שגם לערי המחוז היו — מסיבות בלתי-ידועות לנו — זכויות דומות. מכאן האפשרות השנייה, שחותמות מוצה שימשו כתוסחרי לתוצרתה, כגון יין מסוג מיוחד²⁹). שמן, דבש וכיוצא בהם, שהוצאה לשיווק בכדים חתומים, וייתכן, שכך נתחייבו במסים מקומיים³⁰). האפשרות

(28) פירושו של גינזברג למלה ממשת (שם, [הערה 10 למעלה] עמ' 21) כקיצור לממשלת, או מוטב ממשלת (לאמור אחוזה, נחלה), ושהיא מכוונת לירושלים ותחומה, אינו מתקבל על הדעת. מאחר שהסמכות השלטונית מצוינת על ידי הכדים במלה "למלך", הרי אין מקום למלה נוספת "ממשלת", שמשמעותה שלטון. ואשר למלה "ממשלת" — בהוראה של אחוזה, תחום-שלטון — משמעותה רחבה מדי מלצין שטח מוגדר. יתר על כן, אם היתה כאן כוונה לחסוך במקום על-ידי כתיבת ארבעה עצורים תחת חמשה, או לשם הקלת ההיגוי, הרי הקיצור ההגיני ל"ממשלת" היה "ממשל". על-ידי השמטת אות מאמצע התיבה נעשה השם הרשמי בלתי-מובן וחסר טעם. לפיכך יש להניח, מתוך השוואה לשאר שלושה הסוגים של טביעות "למלך", שיש בהם ללא ספק שמות של מקומות, שאף התיבה של הסוג הרביעי "ממשת" מכוונת לשם של עיר.

(29) כראיה למציאותה של תעשיית-יין במוצא ניתן להביא חותם, שמוכרו טענה שנמצא בסביבתה, ועליו צלב הקרס, המלה "הושע" והמלה "תמד", שהוראתה מין יין פחות-ערך. חותם זה שימש כתוסחרי לסוחר יין בתקופה שלפני חורבן בית שני. ור' א. ל. סוקניק, קדם א', תש"ב, עמ' 20—23.

(30) למטרה דומה שימש ודאי חותם מסוף התקופה החשמונאית עם השם גזר.

השלישית ראויה לתשומת־לב מיוחדת. מוצה, שסמוך לה נמצא מעיין והיא מוקפת כרמי זיתים וכרמי גפנים, ישבה על אס־הדרך במבואות המערביים של ירושלים. מן האפשר הוא, שהודות למצבה זה היתה מוצה בתקופת שיבת־ציון אחוזה מלכותית, שפירותיה היו שייכים לפחה הפרסי³¹, ומכאן השימוש בחותם משלה. נראה, שאף למצפה, הנמצאת על הדרך הצפונית לירושלים, היה מעמד דומה (נחמיה ג', ז'³²). אם נניח, שמוצרים מסוימים, כגון יין ושמן, נשלחו ממוצה אל אחותה, האחוזה המלכותית מצפה, נוכל להסביר את ריבויין של טביעות־החותם מצה, שנתגלו בתל א־נצבה — כמובן, אם נצא מתוך ההנחה, שתל א־נצבה זהה עם מצפה. על הנחה זו ניתן לומר, שבעוד שעם "גילוויין" של טביעות מוצה נפתרה חידה, שהטרידה את האפיגראפיה הארץ־ישראלית תקופה ממושכת, ונוסף שם חדש לסדרת החרתמות הרשמיים של יהודה, הרי שאלת הזיהוי של תל א־נצבה ומצפה עדיין מצפה לפתרונה.

ר' אביגד, שם (למעלה, הערה 20), עמ' 46—49. זהו, אגב, חותם־עיר עברי יחיד, שנתגלה עד כה; מן האחרים נותרו רק טביעותיהם. שם־עיר אחר, שנתגלה לא מזמן על ידיות־כדים מימי בית ראשון, הוא גבעון (ר' פריטצ'ארד, שם [למעלה, הערה 27] עמ' 20). מן הראוי לציין, שכתובות אלו על גבי ידיות הכדים לא הוטבעו, אלא נחרתו אחרי צריפת הכלים.

31 מעניין לציין, שאותה מוצא־קולוניה נהנתה בתקופה הרומית ממעמד מיוחד, ויושביה היו "מוצאים" (פטורים) ממסי המלכות (תלמוד בבלי, סוכה מ"ה, ע"א).

32 ר' גינזבורג, שם (למעלה, הערה 10), עמ' 21.